УДК 82.091+398

М.М. Хәбетдинова

ТАТАР ТЕКСТОЛОГИЯСЕ ҺӘМ НӘКЫЙ ИСӘНБӘТ

В статье систематизированы сведения о вкладе ученого-энциклопедиста Наки Исанбета в разработку вопросов татарской текстологии. В ходе исследования выявлены несколько направлений его деятельности: фольклорная текстология, археографические исследования, тукаеведение, комментирование наследия авторов прошлого, установление авторства текста, датировки и др. Доказано, что ученый формировался как фольклорист в русле «школы братьев Соколовых и Азадовского». Наки Исанбет является ярким представителем культурно-исторической школы татарского литературоведения. Подробное изучение текстологической лаборатории ученого будет способствовать повышению статуса академических изданий на татарском языке.

Ключевые слова: татарская литература, текстология, палеография, Наки Исанбет, тукаеведение.

The article systematizes information about the contribution of the encyclopedic schThe article systematizes information about the contribution of the encyclopedic scientist Naki Isanbet to the development of issues of Tatar textual criticism. During the study, several areas of his activity were identified: folklore textual criticism, archaeographic research, Tukai studies, commenting on the legacy of authors of the past, establishing the authorship of the text, dating, etc. It is proven that the scientist was formed as a folklorist in the mainstream of the "school of the Sokolov brothers and Azadovsky". Naki Isanbet is a prominent representative of the cultural and historical school of Tatar literary criticism. A detailed study of the textual laboratory of the scientist will contribute to raising the status of academic publications in the Tatar language.

Keywords: Tatar literature, textual criticism, paleography, Naki Isanbet, Tukai studies.

Нәкый Исәнбәт текстология өлкәсендә гаять зур тәҗрибәгә ия булса да, моңа нисбәтле карашларын фәнни яктан нигезләп, монография яки теоретик-методологик характердагы махсус мәкаләләр рәвешендә эшләмәгән, алар фәкать фольклор текстологиясе, татар кулъязма мирасы буенча яисә элгәргеләрнең мирасларына шәрехләмәләр рәвешендә басылган хезмәтләрендә һәм гомере буена алып барган тикшеренү эшләрен документлаштырган төрле материалларда гына теркәлгән. Шул сәбәпле практик текстологның төп текстологик мәсьәләләр буенча принципиаль карашлары системасы тулысы белән ачыкланмаган, имплицив килеш кала, һәм аларны галимнең басылып чыккан фәнни мәкаләләрен, хезмәттәшләренең рецензияләрен, стенограмма рәвешендә сакланып калган чыгышларын, гомумән, безне кызыксындырган проблематика буенча фикерләре очраган материалларын өйрәнү һәм анализлауга нигезләнеп кенә реконструкцияләргә мөмкин дип уйлыйбыз.

Фәнни әдәбиятта әлегә кадәр Н. Исәнбәт мирасын төрле яклап, бигрәк тә тулаем илдәге текстология фәне белән параллель рәвештә тотрыклы һәм эзлекле үскән карашлар системасы ноктасыннан өйрәнү омтылышы ясалмаган, булган чыганаклар аерым мәкаләләр белән чикләнә. Галимнең татар текстологиясенә керткән өлеше турында беренче фикер тел галиме Ф. Ганиевның юбилей уңаеннан язылган мәкаләсендә әйтелә [4]. З. Рәмиев [32], Ф. Миңнуллина [22], М. Хәбетдинова [38; 39] мәкаләләрендә, «Идегәй» дастаны текстологиясенә багышланган М. Усманов [36], Ф. Урманче [35], М. Хәбетдинова [40], [41] һ. б. мәкаләләрендә Н. Исәнбәтнең Тукай текстологиясе буенча эшчәнлегенә кыскача гына бәя бирелә. Татар текстологиясе тарихын эшләүгә Н. Юзиев [43] һәм З. Рәмиев зур өлеш кертә [30; 31; 32].

Н. Исәнбәтнең татар текстологиясе юнәлешендәге карашларын системалаштыру максаты белән язылган әлеге мәкаләне басмага әзерләү барышында исә галимнең жанр һәм күләм ягыннан төрле хезмәтләре: фәнни һәм кереш мәкаләләре, рецензияләр, докладлар, интервьюларына, шулай ук тарихи-әдәби һәм архив материалларына анализ ясалды. Шулар нигезендә аның иҗат тарихы һәм текст тарихы (аерым алганда, цензура язмышын өйрәнү); академик һәм академик булмаган басмаларны текстологик яктан басмага әзерләү мәсьәләләре (фәнни шәрехләү принциплары, хезмәтләрне композицион яктан оештыру, текстологик материалларны тикшерү-интерпретацияләү һәм бастырып чыгару – редакцияләр һәм вариантлар); атрибуция һәм хронология мәсьәләләре кебек текстология проблемаларын хәл итү ысуллары өйрәнелде һәм төгәл мисаллар китерелде.

Тикшеренүнең фәнни яңалыгы шуннан гыйбарәт: Н. Исәнбәтнең текстология проблемалары белән турыдан-туры бәйләнгән фәнни мирасы, бигрәк тә аның басма һәм архив материалларының тематик һәм жанрлар төрлелеге, аларны куллану мөмкинлеге киңлеге, тикшерелә торган чорның зурлыгы беренче тапкыр бөтенлекле итеп анализлана.

Н. Исәнбәтнең балачагы китаплар арасында уза, аның әтисе Сираҗетдин Закиров мулла була, әнисе Таибә абыйстай – остазбикә. Үсмер чагында ул олы абыйсы Зәки белән мәчет башыннан һәм күршеләренең чарлакларыннан иске китаплар эзли торган була. Үзенең «Баһаветдин бабай фәлсәфәсе» дигән тәүге хикәяләренең берсендә язучы 1914 елның җәендә абыйсы белән шулай китап эзләүләрен түбәндәгечә тасвирлый: «Бер көнне Зәки абзый безнең авыл мәчет башыннан иске кулъязма китап алып кайтты. Әйтүенчә, анда шундый кулъязма китап күп икән. Русия хөкүмәте татарларга бары тик XIX гасырда гына үз хәрефләрендә типография булдырырга рөхсәт бирә, аңарчы һәм аннан соң да әле бездә шулай үз әдәбиятыбыз һәм мәдәниятебез кулдан күчереп язылган китаплар белән алып барылган. Малаязда да болар шул культура мирасыбыз иде.

Күрәсең, Зәки абзыйның алар белән танышасы килгән. Менә ул аларны күгәрчен тизәгеннән тазартты: кайсы гарәп, фарсы телендә, кайсы безнең төрки телдә!» [23: 97–98].

Моны Н. Исәнбәтнең татар китабы тарихын шулай кыскача гына сөйләп чыгу талпынышы булган дип бәяли алабыз.

Малаяз мәчете түбәсендә сакланып калган борынгы фәлсәфи трактат кулъязмасын кулына алгач, «Хәсәния» мәдрәсәсен тәмамлаган шәкерт, анда борынгы юнан фәлсәфәчеләре Аристотель белән Платон исемен күреп, бик гаҗәпләнә. Ул вакытта энесенә Зәки гарәпләрнең борынгы грек хезмәтләрен югалудан саклап калуы турында горурланып сөйли: «Нигә аңа исең китә, – ди. – Әнә, борынгы грек философларының китапларын грекчадан гарәп теленә күчереп, югалудан саклап калучылар кемнәр соң? Гарәпләр түгелмени? Европалылар ул философларның әсәрләрен гарәпчәдән үз телләренә тәрҗемә итеп укып кына белгәннәр, ә безнең мәдрәсә шәкертләре, гарәпчә укый белгәч, нигә ул философларны да укымасыннар да алар турында язмасыннар. Әнә безнең әткәй шүрлегендә «Шәмсия» китабы ята. Гарәпчә, XIV гасырда Алтын Урдада язылган. Беренчесе – мантыйк, шул Аристотельдән үстерелеп язылган фән ич. Бу да шул, хәтта үзебезнең төрки телдә дә» [23: 99].

Китапларның берсен актарып, яшь Нәкый аны күчереп язучының авылдашы Баһаветдин бабай булу ихтималлыгына игътибар итә, күчергәндә, китап битләре читенә үзенең шәрехләмәләрен дә төртеп барган, дип фаразлый [23: 100].

Балачактан ук бу китапларга «ата-баба мирасы» итеп карарга күнеккән Зәки абзасы ярдәме белән инде Малаяз чорында, яшүсмер чагында ук шагыйрь булып танылган Нәкый уку-язу тарихы белән ныклап кызыксына башлый. Әтисе мәктәбендә, Уфадагы «Хәсәния», Казандагы «Мөхәммәдия» мәдрәсәләрендә алган белемнәре аңа алга таба татарларның китап мәдәнияте тарихын максатчан өйрәнү өчен ныклы нигез була.

Борынгы китаплар коллекциясе туплау бу юнәлештә беренче адым була:

«Мин дә эзләндем. Эзләгән табар. Буш кул калмадым. Яшьтән бирле телебезнең сүзлеген, халык иҗатын җыйдым. Мәчет башларында күгәрчен тизәге астында күмелеп яткан борынгы кулъязма китапларны алып төшеп, әрчеп-тазартып укыдым. Кулымда тел, фольклор һәм әдәбият тарихыбыз буенча, халкыбыз һәм гыйлемебез мохтаҗ булган, кайбер моңарчы ачылмаган борынгы кулъязма ядкәрләр, материаллар, мәгълүматлар тупланды, нәтиҗәдә алар турында һәм гомумән борынгы әдәбиятыбыз тарихы турында башымда фикерләр хасил булды. Аларны гыйлем дөньясына чыгарырга, халыкка җиткерергә кирәк» [23: 314].

Н. Исәнбәт татар кулъязма мирасын өйрәнү эшендә остазлары итеп Шиһабетдин Мәрҗани белән Каюм Насыйрины саный:

«Белмим – тумышым белән мин дә үткән йөзнең соңгы көннәренә булса да эләгеп калгангамы, әллә тарих һәм мәдәни ихтыяҗларыбыз шуңа кыстагангамыдыр, мин дә шул XIX йөзнең үзешчән энциклопедистларыбыз Шиһаб, Каюм бабайлар башлаган, ярты юлда калган гыйльми эшләрне күреп, әдиплегем белән генә чикләнмичә, алар эзеннән дә кереп киттем» [23: 313–314].

Ата-бабаларның кулъязма мирасы кыйммәтен үсмер вакытыннан ук аңлаган Н. Исәнбәт, олы яшькә җиткәч, киләчәк буыннарга түбәндәге сүзләрен әйтеп калдыра:

«Әйтик, безнең үзебезгә хас борынгы телебез, тамга хәрефле язма культурабыз, Иделдә озак заманнар дәүләт тоткан бер халык булуыбыз, үзебезгә бер халык булып оешып, үзебез өчен үзебез бар иткән дәүләт системабыз һәм шулай ук үткәндәге үзебез катышкан Шәрык мәдәниятләре тәэсирендә үскән озын тарихлы тел-әдәбият, мәдәният әсәрләребез, мирасыбыз бар. Язмабызга гына каралса да, шулар бар да хәреф, орфография алмашлыгы эчендә үскән, әле шушы XX гасырда гына ничә кат хәреф һәм орфографияләр алыштырып, дистәләп еллар тел-әдәбият, матбугат, культура тарихыбыз шулар артында ук күмелеп, томаланып кала килгән.

Димәк, бу борынгы тамга хәрефләребездән башлап, соңгы мең ел буена гарәп хәрефләрендә дә язылып килгән бу тарихи, әдәби язма культура мирасыбызны үзебез танып, шатырдатып уку остасы булмыйча, без төпле һәм әдәби грамоталы кеше була алмабыз» [23: 717].

Башта галим үзен текстларга шәрехләмәләр әзерләү буенча белгеч итеп таныта. Бу өлкәдә беренче тәҗрибәсе X гасыр гарәп шагыйре Әбү Фирас шигырьләренең тәрҗемәсен басмага әзерләү була. Галимнең шушы китапка кереш сүзе һәм әдәби тәрҗемәләре 1922 елда Мәскәүдә чыга торган «Чаткылар» дигән кулъязма журналда дөнья күрә [28: 110]. 1934 елда исә Н. Исәнбәт «Совет әдәбияты» битләрендә татар укучысын фарсы шагыйре Фирдәүсинең иҗаты белән таныштыра. Тарихи-мәдәни шәрехләмә рәвешендә язылган әлеге мәкаләдә борынгы Иран, шагыйрь таланты феномены, аның әсәрләре, аерым алганда «Шаһнамә»нең татар әдәбиятына йогынтысы турында мәгълүматлар бар [11].

Галимнең кызы Йолдыз Исәнбәт аның борынгы кулъязма китаплар сатып алырга акча җәлләмәвен, акчасы җитмәгәндә, азык-төлеккә дә алмаштырып алуын хәтерли. 1942 елда Мөхәммәдьяр Мәхмүт углының «Нуры содур» әсәре кулъязмасын табып алуы исә татар мәдәни хәятында кыйммәткә ия зур вакыйга була [14].

Нәкый аганың 1972 елда Сәйфи Кудашка язган хатында бер кызык хатирәгә тап булдык: «Сугыштан соң татар галимнәреннән юньле бер ханым Рабига Хакимова да, өемә килеп утырып, бу кулъязма белән танышып чыкты. Аннары Яфаров «бер кичкә генә укырга» алып торды. Алар икесе дә тиздән вафат булдылар, һәм бу әсәр хакында аерым хезмәтләре күренмәде. Алардан башка тагын бу 30 ел эчендә Казанда Тел-әдәбият институты, Академия филиалларында,

университет һәм пединститут кафедраларында әллә нихәтле телчеләребез, дипломлы, чинлы әдәбият галимнәребез «борынгы әдәбият» исеменнән лекцияләр сөйләп, хәтта моңарчы табылганнарны да үз табышлары итеп күрсәтеп китаплар чыгарып, гыйльми дәрәҗәләр алып кәсеп итсәләр дә, берсе бер минем өйгә килеп:

– Каяле, Нәкый абзый, шул манускрипны кулга тотып, күз генә салгалап карыйк әле, дип тә сораган татар кешесен күрмәдем. Хәер, Музейдан Хаванская дигән ярлы гына бер поляк хатыны килеп, миндәге кулъязмалар белән бик кызыксынып, соратып йөрде, мин аңа “Нуры содур”ның фоторәсемен биргәләдем. Ул бер-ике сәхифәсен, пыяла рамкага элеп, музейга куйды. (Күрәсең, “культурный кеше” булу өчен коры диплом һәм билет күтәреп, кукыраеп утыру гына җитми, культура үзеңдә дә булырга кирәк!)» [24: 10].

«Исәнбәтнең шау-шусыз эшләп бара торган бер изге эше бар иде. Шуны мөмкин кадәр уңышлы эшләр өчен, ул туктаусыз хәрәкәттә булды. Казан артында эшләгән чагында да, Башкортстан җәйләүләрендә дә, Җаек буйларында да, Себер авылларында да һәм Казан, Уфа, Петербургның бай китапханәләрендә дә ул күп материаллар җыйды. Борынгы татар әдәбиятын – халык әдәбиятын җыюны әйтәбез. Халкыбызның бәясе чикләнә алмаслык бай хәзинәсен җыюда Нәкый иң булдыклы хәзинәдар булып, ул хәзинәне искиткеч матур һәм кыйммәтле җәүһәрләр табып, тагы да баетты һәм ул байлыкның иң ышанычлы сакчысы булды», – дип сокланып яза күренекле галим турында үз истәлекләрендә фикердәше Бакый Урманче [23: 19].

Җәүдәт Миңнуллинга 1985 елда биргән интервьюсында энциклопедист галим бу вакыйганы түбәндәгечә тасвирлап сөйли: «Мөхәммәдьяр әсәрләре белән мин беренче тапкыр кырыгынчы еллар башында очраштым һәм аларны матбугатта чыгаруга ирештем. Моның белән горурланам, әлбәттә. Дөрес, узган гасырның урталарында күренекле рус галиме, тюрколог И.Н. Березин Мөхәммәдьяр дигән шагыйрьнең булуын исемләп белмәсә дә, ул чорда “Төхфәи мәрдан” дигән бер әсәр язылган булуын белгән. Ләкин авторы кем булуын һәм аның тагын “Нуры содур” дигән әсәре дә булуын әйтә алмаган иде. Ул – шагыйрьнең “Төхфәи мәрдан” поэмасына югары бәя биргән һәм андагы мәкальләрнең, фразеологик әйтемнәрнең кайберләрен тәрҗемә итеп бастырып чыгарган иде. <…>

Мөхәммәдьяр, аның әсәрләре турында сүз чыккач, шуны да әйтеп үтәсе килә: билгеле ки, борынгы чор татар әдәбиятын, һәм, гомумән, аның тарихын тикшерү, өйрәнү өчен иң элек беренче кул чыганаклар – язма текстлар кирәк. Шуңа күрә яшьләрне әлегәчә халык арасында таралып яткан әдәби, тарихи ядкәрләрне тагын да активрак эзләп җыярга, аларны мөмкин кадәр күбрәк саклап калырга өндисем килә. Археографик экспедицияләр оештыруда башка фәнни үзәкләрдә кулланыла торган уңышлы алымнарны да безгә корал итеп алырга кирәк дип уйлыйм» [41: 179].

Н. Исәнбәт «үзенең тынгысыз археографик эзләнүләре нәтиҗәсендә байтак борынгы кульязмалар таба, һәм алар хәзерге көндә аның шәхси китапханәсендә саклана» [4: 84]. Безгә галимнең борынгы китаплар коллекциясе белән танышу насыйп булды. Н. Исәнбәт ул кульязмаларны мөмкин кадәр фәнни яктан нигезләргә дә тырышып караган: һәркайсының эченә кыстырылган аерым кәгазь битләрендә кульязманың исемен, күчерүче турында мәгълүмат, күләмен теркәп калдырган, һәр китапны пөхтә итеп ак кәгазьгә төреп, бәйләп куйган.

Сәйфи Кудашка 1972 елда язган хатында Н. Исәнбәт поляк коллекционеры В.Н. Терновский белән очраклы рәвештә танышуы турында кызыклы хатирәсе белән бүлешә:

«40 нчы ел иде бугай, шулай бервакыт кыш көне мин Казанда, Чехов базарында. Күрәм: начар гына киенгән бер авыл агае кар өстенә чыпта җәйгән дә ниндидер иске кульязма китаплар сата. Салкын, җил, җәяүле буран. Агаем бии. Сәүдәсе дә зур түгел инде, бар малы бер кочакка сыеп бетмәс, икегә җитмәс. Мондый язма китапларыңны бу салкында кем кулына алып карасын? Казан татарлардымы? Алар шул ун ел эчендә (сүз ул еллар турында бара, онытмыйк. – *Н.И.*) шулкадәр үскән, культурада алар шулкадәр алга киткәннәр, хәтта ки контр булудан куркып, бабаларыннан калган язма әдәби мирас, язма мәдәният әсәрләренең үз кулларында булганнарын Урта гасыр инквизитор монахлары кебек утка ягып бетергәннәр яки җиргә күмгән, суга агызганнар. Ышанмаса, хөкүмәт кешеләре әнә аларның өйләренә кереп тикшереп карасын: хәзер инде бу татарларыбызның фикерләрендә бернинди искелек калдыгы да юк, идеологияләре чип-чиста. Алар әнә синең андый китаплар яткан чыптаңа күз дә салмый үтәләр, ялгыш күз кырые төшә калса да, йөзләренә мәсхәрәле төс чыгарып, яныннан тизрәк үтәргә ашыгалар. Булса-булса, шул чыптаңа минем кебек берәр өтек байгыш килеп туктар.

Билгеле, минем өс-баш та китаплы агайныкыннан әлләни аермалы түгел иде. Шулай да, дерелди-калтырый булса да, китапларын кулга алгалап карыйм. Яныма бер һәйбәт киенгән бер урта яшьле, мәһабәт кеше туктый, пенснедән. Ул да алып-алып карый. Берсен миңа да ачып күрсәтеп, русча әндәшә:

– Укый беләсезме, кем телендә? Нинди әсәр, әйтә алмассызмы, авторы кем, яки күчерүчесе кем? Кайчан язылган икән?

Карыйм: бик матур алтынлап-көмешләп бизәкләнгән китап башы. Бик нәфис көмеш кара, оста кул белән язылган фарсыча шигъринәсри әсәр. Шундук танып алам.

– Бу, дим, Сәгъди “Гөлстан”ы.

– О, даже сам Саади?.. – ди, куана тегем. Ул шундый тагын берничә язулы китапны, шундук сораган хакын биреп, сатып та алды.

Мин аңардан:

– Сез аны укый белмим дисез, берәр музей өчен аласызмы әллә? – дип сорыйм.

Ул:

– Ә нигә музей өчен генә? Үзем өчен. Күптән җыям мин аларны. Мондый кадерле язмалардан өемдә зур коллекция бар. Бу бит уникум. Нинди язу бит! Жемчужина Востока! Менә сез аларны турыдан-туры укый алу бәхетенә ирешкән кеше. Ә мин аларны карарга яратам, сәнгатенә сокланам. Берәр буш вакытыгызда миңа килеп чыга алмассызмы? Зинһар, рәхим итә күрегез әле. Бергәләп карарбыз. Танышырсыз, – дип, визитный карточкасын чыгарып бирде дә, хушлашып китеп барды. Карточкасында “Казан университеты анатомия театры профессоры Терновский” дип язылган иде» [24: 10–12].

«Ә Терновский һаман истә. Инде барыйм дип сорашсам, аны инде Мәскәү Казаннан үзенә алып киткән, академикмы-кем иткән. Шулай итеп, Казанда яшәгән зур мәдәниятле профессорның татарлар кулы белән язылган, ләкин аның кыйммәтен татарлар үзләре дә белмәгән кадерле китаплар китапханәсен мин бичара татар язучысы күрә алмый калдым» [24: 13], – дип уфтанып нәтиҗә ясый Н. Исәнбәт.

Палеографик эш белән параллель рәвештә галим фольклор әсәрләрен җыю методикасын да үзләштерә. 1910 елда әле Н. Исәнбәтнең җыю-туплау практикасы беренчел язуларны теркәп кую белән чикләнсә, 1920 елда инде ул бу эш белән профессиональ дәрәҗәдә шөгыльләнә башлый. Бу юнәлештә эш башлаганда ук, Н. Исәнбәт халык авыз иҗаты ядкәрләрен билгеле бер кагыйдәләргә таянып язып алырга кирәклеген, моның ни дәрәҗәдә мөһим икәнлеген яхшы аңлый.

«Нәкый белән очрашкан вакытта без рөшдия бүлегендә укый идек. Бу бүлектә иң әһәмият бирелгән фәннәр – риазият (математика) фәннәре, татар теле һәм әдәбият, тарих, җәгъразия иде. Гарәп һәм рус телләре аерым тел дәресләре булып укытылалар иде», – дип яза истәлекләрендә Бакый Урманче [23: 17]. Бөек рәссам истәлекләренә караганда, Н. Исәнбәт, «Мөхәммәдия» мәдрәсәсендә укыганда, Хуҗа Бәдигый (1887–1940) оештырган фольклор түгәрәге әгъзасы булып тора [23: 18]. 1906 елда, татар телен һәм халык иҗатын өйрәнү өчен, Казанга күренекле венгр галиме, төрки телләр белгече Дьюла Месарош (1883–1957) килә. Урта Идел халыкларының матди һәм рухи мәдәнияте белән кызыксынган галим Казан һәм Себер губерналарындагы авыллар буйлап этнографик экспедициягә чыга. Аңа ярдәмче итеп Хуҗа Бәдигыйны билгелиләр. Шул рәвешле, Бәдигый фольклор белән кызыксына һәм, 1919 елдан башлап, татар авыз иҗаты җәүһәрләрен җыеп, аларны бастырып чыгара. Хуҗа Бәдигый оештырган түгәрәк эшчәнлегендә Г. Рәхимнең дә, Г. Гобәйдуллинның да катнашуы билгеле [23: 19].

К.В. Чистов үзенең Современные проблемы текстологии русского фольклора («Рус фольклоры текстологиясенең хәзерге замандагы проблемалары») дигән темага докладында фольклор текстологиясенең төп төшенчәләренә билгеләмәләр бирә, аның ике бүлеген аерып чыгара һәм бурычларын билгели. «Тарихи-фольклористик текстоло-

гия – текстлар ничек яшәгән, аларны ничек язып алганнар һәм ничек бастырып чыгарганнар дигән кебек сорауларга җавап бирергә омтыла. Бу бүлек фольклорны өйрәнүчеләр өчен аеруча әһәмиятле. Аның максаты – текстларның оригинальлеген бәяләү алымнарын һәм принципларын эшләү, икенче төрле әйткәндә, текстларның филологик тәнкыйте». К.В. Чистов икенче бүлекне «эдицион текстология» дип атый, ул фольклор текстларын язып алу һәм бастырып чыгару типларын, принципларын, алымнарын һәм кагыйдәләрен билгели, ягъни текстларны ничек язып алырга һәм бастырып чыгарырга дигән сорауга җавап бирә [42].

Билгеле булганча, фольклор текстологиясе халык иҗаты әсәрләрен язып алу һәм бастыру кебек гамәли бурычлар белән тыгыз бәйләнгән. 1928 елда Н. Исәнбәт халык җырчысы (чәчән) Сукыр Фәррахның әсәрләре җыентыгын [33] һәм инкыйлаб елларында иҗат ителгән җырлардан торган «Әйдә җырлыйк!: (Революция чорында халык җырлары)» җыентыгын [5] төзеп бастыра.

Фольклорчы буларак, Н. Исәнбәт ХХ гасырның беренче утыз елында формалашкан «Соколовлар һәм Азадовский фольклор мәктәбе»нә (инкыйлабка кадәр – «рус мәктәбе», 1917 елдан соң – «совет фольклор мәктәбе» [29: 216]) нигезләнә. Мәктәпнең үзенчәлеге – «чичәннең шәхесенә игътибар, традицион фольклор текстына индивидуаль йогынтының котылгысызлыгын тану, әлеге йогынтының ни дәрәҗәдә булуы мәсьәләсен өйрәнү» [3: 11]. 1927 елда Б.М. Соколов мәктәпнең төп характеристикаларына биографик һәм социологик ысуллар арасындагы бәйләнешне дә кертә [3: 11].

Билгеле булганча, Сукыр Фәррах Н. Исәнбәт фатирында өч ай яши. Күрәсең, шул вакытта галим, чичән белән турыдан-туры элемтәдә торып, моңа кадәр язып алганнарын чагыштыру белән шөгыльләнә, кайбер өзекләрне яки аерым сүзләрне ачыклый, төгәллекләр кертә. Шунысы мәгълүм: Ю. Соколов та фольклор экспедицияләрендә катнашучылардан язып алган материалларны урында ук чагыштыруны таләп итә.

1928 елда Н. Исәнбәт, СССР Фәннәр академиясенең Башкорт комплекслы экспедициясе әгъзасы буларак, масштаблы эшкә тотына: «Идегәй» дастанының җыелма текстын басмага әзерләү белән шөгыльләнә башлый (тулырак карагыз: [40; 41]). Дастанның 500 еллыгына багышланган күләмле фәнни мәкаләсендә [23: 489–561] «Бу җыйнама текстның барлыкка килүе» параграфы аерым игътибарга лаек: галим анда дастанны җыйнау эшенең методикасын тәфсилләп бәян итә [23: 526–527]. Башкортча җыйнама текстны әзерләгәндә, ул үзе экспедицияләрдә язып алган өч язмага таяна, шулай ук аларны хезмәттәшләре теркәгән үрнәкләр белән дә чагыштыра. Текст белән эшләгәндә, Н. Исәнбәт укылыш вариантларын битләп китерү ысулын куллана, бер уңайдан «Идукай менән Морадым» дастанының теге яки бу вариантлары сакланган кульязмалардан шәрехләмәләр дә китереп бара, аларны башкаручыларның фамилияләрен һәм кайда яшәүләрен

дә күрсәтә. Җыйнама текстның татарчасын әзерләгәндә исә Н. Исәнбәт тагын да күләмлерәк эш башкара. Башта текстолог 34 вариант нигезендә гомуми сюжетны, аннан соң 17 татар чыганагы буенча, текстның милли үзенчәлекләрен мөмкин кадәр саклап, татарча версияне реконструкцияли. Беренче җыйнама текст «Совет әдәбияты» журналында басылып чыга, икенчесе – институтта сакланган кулъязмаларны өйрәнеп төзелгәне – фәнни-тикшеренү институты грифы белән нәшриятка кадәр барып җитә, әмма Бөек Ватан сугышы башлану сәбәпле бастырылмый кала, соңыннан махсус күрсәтмәгә бәйле бөтенләй тыела. Н. Исәнбәтне, Алтын Урда һәм Идегәйне идеаллаштыруда гаепләп, ярты гасыр дәвамында эзәрлеклиләр (тулырак карагыз: [23: 691–710]. Аның әлеге текстологик хезмәтендә иң кыйммәтлесе – фәнни мәкаләсендә үзе кулланган чыганакларның исемлеген бирүе [23: 503, 523–527]. Галимнең күптөрле һәм күп телдә иҗат ителгән вариантлар белән эш итү ысуллары бүген дә әһәмиятен югалтмаган, чагыштырулар бик кызыклы [23: 503–518].

«Оры аккан» бәете буенча текстологик тикшеренү аерым игътибарга лаек. Әлегә Н. Исәнбәтнең бу хезмәтен өлешчә генә бастыру мөмкин булды [6], [23: 471–476]. Башта галим бәетнең документаль һәм тарихи нигезен җентекләп өйрәнә (туфан вакыйгасы, телгә алынган персонажларның прототиплары һ. б.), аннан соң халык телендә сакланып калган риваятьләрне язып ала. 44 ел узгач, бәетнең төрле җирләрдә язып алынган вариантларына чагыштырма анализ ясый. Н. Исәнбәт үзенең чагыштыру эшен түбәндәгечә тасвирлый:

«Бәет шактый озын. Вариантларында, әлбәттә, кайбер аермалар, башкалыклар, үзенчәлекләр бар. Кайберләрендә васыять сүзләре озын һәм гомумән кабатлаулар бар. Күрәсең, үлем фаҗигалары зур һәм күп кешеләр башыннан үткәнгә, башта бер генә бәет чыкмыйча, берничәләп чыккан, бара-бара, алар кулдан кулга күчерелә-күчерелә, үзләреннән-үзләре бергә кушылып киткән булырга кирәк.

Кыскасы, бәетне укучылар алдына куйганда, мин андагы кайбер кабатлауларны кыскартып, аерым кеше исеменә караган юлларны үз тирәсенә җыеп, әһәмиятлерәк күренгән юлларын сайлап алып, монда күчердем» [6: 93].

Радиодан «Коңгыр бога» көен дөрес башкармаганнарын ишетеп, Н. Исәнбәт тарихи реконструкция ысулына мөрәҗәгать итә. Тикшеренү материалы буларак җыр тексты гына түгел, шул ук исемдәге башкорт эпосы һәм аның башка төрки халыкларда очрый торган вариантлары да, шулай ук эпосның туган җирендәге җирле үзенчәлекләр дә алына [8].

«Текстологик тикшеренүләрнең бурычлары арасында иң мөһимнәре булып өч нәрсә – текстларның авторлыгын ачыклау, укучыларга әсәрләрне авторлары ирке-ихтыярын бозмый тәкъдим итү, текстларны басмаларга дөрес урнаштыру санала» [32: 111], – дип билгели текстолог З. Рәмиев. 1940–1970 елларда Н. Исәнбәт Тукай иҗатын мөмкин кадәр тулырак бастыру өчен күп көч куя. Шул максаттан

1960–1970 елларда галим өч мәкалә бастырып чыгара («Тукайның моңарчы чыккан җыентыкларына кермәгән кайбер шигырьләре» (1966) [18], «Тукайның әлегә игълан ителмәгән бер шигыре» (1969) [17], Г. Тукайның мәгълүм булмаган бер шигыре һәм Мәхмүт Дулат-Али хакында (1971) [13] һәм алар аша киң җәмәгатьчелекне Г. Тукайның җыентыкларга кермәгән шигырьләре белән таныштыра. «Академик басманың икенче томына «Ялт-йолт» журналындагы текстларның бары тик 20–25 саннарындагысы гына алынып, аның 30 лап санынннан алынмауны, шулай ук «Уклар» һәм «Яшен» журналларыннан аз кертелүне «псевдонимнарны ачу өстендә җитәрлек гыйльми тикшеренүләр уздырылмау» нәтиҗәсе итеп саный. Н. Исәнбәт «Кәфештатыюш» имзалы текстларны томга кертүгә каршы чыга, чөнки Г. Тукай бу вакытларда инде каты авыру хәлдә Клячкин шифаханәсендә ята һәм, әйтик, һич тә үзе катнашмаган җыелышның хисабын – «Татар мәҗлесе» исемле мәкаләне яза алмый. 60 нчы еллар ахырында Н. Исәнбәт Г. Тукайның тугыз шигырен «Казан утлары» журналында тәфсилле аңлатмалар белән бастырып чыгарды. Юкка гына ул аларны үзенең мәкаләләрендә «әлегәчә игълан ителмәгән», «моңарчы чыккан җыентыкларына кермәгән» дип атамый, чыннан да, аларның җидесе Г. Тукай томлыкларында урын алмаган була әле. Исәнбәт белән якыннан аралашып, киңәшләшеп яшәгән Рашат Гайнанов икенче дүрттомлыкны һәм биштомлыкларны әзерләгәндә, боларны җентекләп өйрәнде һәм томлыкларга урнаштырды, икенче дүрттомлыкның аңлатмалары һәм искәрмәләрендә исә бу турыда әйтте дә», – дип хатирәләр белән уртаклаша З. Рәмиев [32].

Галим әдәби әсәрләрнең текстын өйрәнү буенча да шактый зур эшчәнлек алып бара. Бигрәк тә аның Г. Тукай җыентыклары нәшер ителү уңаеннан язылган мәкаләләре игътибарга лаек [19; 20]. Н. Исәнбәт шагыйрьнең академик басмасын эшләүне текстология мәктәбен үстерүгә тиңли: «Тукайны бастыру – зур гыйльми имтихан, шуның белән бергә безнең культура үсешебездә, әдәбият һәм тәнкыйть өлкәсендә әлегечә яхшылап каралмаган күп кенә мәсьәләләрне яңадан карау, әдәбиятыбыз тарихын һәм классикабызны өйрәнү, барлау ягыннан зур тәҗрибә һәм күрсәткеч булып тора. Тукай артыннан Мәҗит Гафури, Фатих Әмирхан, Мәрҗани, Насыйри, Кандалый... шикелле классика һәм әдәби мирасыбызны бастыру эше һич кичектерелмәстән көн тәртибендә тора. Шуның белән дә Тукай академик басмасы өстендә эшләү, аны яхшы иттереп бастыру үзе бер мәктәп булып тора» [20: 59]. Галим академик басма төзүнең шартларын билгеләп үтә: «Академик басманың иң беренче шарты дөреслек икәне – мәгълүм нәрсә. Тукай шигырьләрен Тукай язганча дөрес кенә иттереп бастырып чыгарырга кирәк. Дөреслек дигәннең астына иң элек хәреф, орфография, тыныш билгеләре, тезмә шигырьнең текст калыпларын, ритмнарын саклау шикелле элементар кагыйдәләр керә. Бу шартлар шулкадәрле гомуми ки, хәтта академик булмаган басмалар өчен дә болар канун хөкемендә.

Икенчедән, академик басманың дөреслеге әсәрләрнең хронологик дөрес төзелешендә, аларга бирелгән аңлатма һәм искәрмәләрнең дөрес һәм төпле булуында, шулай ук сүзлекчәдәге сүзләрнең дөрес бирелү һәм дөрес аңлатылуларында булырга тиеш.

Өченчедән, гыйльми басмада Г. Тукайның үзенә генә хас булган шигырь графикасы, сүз үзгәртүләре шикелле яклары хисапка алынырга, Тукай спецификасы өйрәнелеп, аның саклануы күзәтелергә, шулай ук бәхәскә юл калдыра торган нәрсәләргә урын бирелмәскә, андый нәрсәләр алдан ук бер нигезгә китерелеп чишелгән булырга тиеш» [20: 59–60].

Н. Исәнбәт, Г. Тукай басмаларындагы җитди кимчелекләрне ачып салып, аларны төзәтү юлларын күрсәтә. «Галимнең текстология өлкәсендәге эшчәнлеген күз алдына китерү өчен, аның Г. Тукай басмасындагы кимчелекләргә анализ бирүенә күз салу да җитә. Басмадагы текстларны лингво-стилистик тикшерү барышында Н. Исәнбәт анда күптөрле кимчелекләр таба, аларны классификацияли: шигырь калыбын һәм ритмын бозу, бер сүзне икенчесе белән алыштыру, тыныш билгеләрен ялгыш кую, орфографик һәм морфологик хаталар, ялгыш аңлатмалар, хронологик хаталар һ. б. Басмадагы кимчелекләрне классификацияләп бирү үзе генә дә галимнең бик күп аналитик эш башкаруы турында сөйли. Н. Исәнбәт кимчелекләрне классификацияләп кенә калмый, бәлки аларны конкрет фактлар китереп дәлилли дә. Әйтергә кирәк, галим дәлилләренең барысы да диярлек нигезле.

Мәсәлән, Г. Тукай басмасында «Кәфәштатыюш» имзасы белән бирелгән материаллар бар. Н. Исәнбәт бу имза белән китергән мәкаләләрнең Г. Тукайныкы булуы шикле дип таба. Чөнки: 1) ул мәкаләләрнең тел-стиль үзенчәлекләре Г. Тукайга туры килми; 2) бу мәкаләләрнең язылу вакыты Г. Тукайның үләр алдыннан Клячкин больницасында яту көннәренә туры килә, хәтта Г. Тукай үлгәч тә бу имза белән «Ялт-йолт» журналында мәкалә чыга. Болар барысы да Н. Исәнбәтнең текстология өлкәсендә эшләвен, тексттагы бик нечкә үзенчәлекләрне тотып ала торган галим икәнен исбатлыйлар», – дип нәтиҗә ясый Ф. Ганиев. [4: 85]

З. Рәмиев үзенең мәкаләсендә бер истәлек белән уртаклаша: «1978 елның 15 ноябре иде. Ул көн Бауман урамындагы Тукай клубында Татарстан Язучылар союзының тәнкыйть секциясе һәм безнең институт әдәбиятчыларының яңа чыккан икенче дүрттомлыкны тикшерүгә багышланган берләштерелгән утырышы уздырылды. Бу утырышта Исәнбәтнең дә катнашуы һәм ике мәртәбә чыгыш ясавы хәтердә калган. Кайчандыр үзе төртеп күрсәткән кимчелекләрдән арыну буенча Рашат Гайнановның шактый зур эш башкаруын таныган хәлдә, ул Г. Тукай текстологиясенә кагылышлы һәм чишелми кала килгән мөһим проблемаларны да кузгатты. Орфографиянең камил булмавы аркасында текстларны дөрес итеп бирү читенлеген, азәрбайҗаннардан үрнәк алып, яисә Саблуковның «Коръән»ендәгечә Г. Тукай әсәрләрен дә гарәп язуы һәм кириллицада янәшә бастыру турында

уйларга кирәклекне, киләчәктә шагыйрьнең академик басмасын әзерләп, анда дини шигырьләрен дә урнаштыру, аларга мөнәсәбәттә вульгар социологизмны бетерү тиешлекне, томнарның техник яктан начар эшләнгәнлеген әйткән иде ул» [32].

Борынгы кулъязмаларга һәм әдәби әсәрләргә караган мәкаләләре арасында Н. Исәнбәтнең «Бер татар авылының моннан йөз ел элек язылган җыр-көйләре» (1966) [10] һәм «Бу шигырьнең шагыйрәсе кем?: XVIII гасыр татар поэзиясе үрнәкләреннән» [12] дигән хезмәтләре игътибарга лаек. «Бу шигырьнең шагыйрәсе кем?» дигән язмасында галим Себергә җибәрелгән татар хатыны тарафыннан иҗат ителгән бер шигырь табуы турында сөйли, аның текстын бирә. Бу әсәрнең теле турында галим болай дип яза: «Казан татарларының әдәби теле XVIII гасырда һәм аннан да элек күптән формалашып килгән булуына бик матур мисалларның берсе була ала» [12: 148]. Җыр-көйләргә багышланган кызыклы язмасында – «Бер татар авылының моннан йөз ел элек язылган җыр-көйләре» мәкаләсендә 1853 ел белән 1875 еллар арасында Янгилде авылында иҗат ителгән, шунда язып алынган никрут җырлары китерелә, һәм алар шактый киң тикшерелә. Шул җырларга анализ ясап, галим ул чор татар авылларының рухи тормышын бик калку итеп күз алдына китереп бастыра.

Бу җырларның характерын билгеләп, Н. Исәнбәт болай дип яза: «Шулай итеп, йөз ел элекке бу җыр дәфтәре бездә үткәндә никрутлар озату йоласы булуын, аның зур мәҗлесләр белән үзенә багышлап чыгарылган махсус «наз» дип аталган җыр-көйләр белән уздырылганын күрсәтә. Ихтимал ки, бу назлар башка җирләрдә дә табылса, аларны үзенә бер жанр җырлар дип тә атап була торгандыр» [10: 151].

Югарыда телгә алынган хезмәтләр Н. Исәнбәтнең борынгы кулъязмаларны, әдәби әсәрләрне актив җыючы, барлаучы һәм тикшерүче тынгысыз галим булуын күрсәтә.

Язучы архивында басылмый калган хезмәтләре дә шактый. Алар арасында бездә аеруча кызыксыну уятканнары да бар. Мәсәлән, Татарстан Язучылар берлегендә 1946 елның 26 апрелендә Габдулла Тукайның тууына 60 ел тулу уңаеннан үткәрелгән кичәдә Н. Исәнбәт тарафыннан сөйләнгән доклад тексты саклана. Әлеге хезмәттә галим киләчәктә дөнья күрәчәк Г. Тукай томнарының күләме аның басылып чыккан беренче томы кадәр өч том булырга тиеш дип билгели [16: 20].

С. Рәмиевнең 1924 елгы истәлекләренә таянып язган мәкаләсендә Н. Исәнбәт Г. Тукайның «Бер шәехнең мөнәҗәте» дигән кечкенә бер сатирик шигыренең ерак тамырларын ачыклый [9].

«Чыгтай һәм аңа карата Тукайның сатиралары» мәкаләсендә галим, шагыйрь әсәрләренең документаль нигезен күрсәтеп, Галиәсгар Чыгтай һәм Пётр Чаадаев шәхесләре турында кызыклы фактлар китерә [21].

Мирза Бәрхиевнең истәлек кулъязмасында Г. Тукайныкы дип аталып йөртелә торган кайбер шаян эпиграммаларны өйрәнеп, Н. Исәнбәт бу әсәрләр чыннан да Тукай тарафыннан иҗат ителгән,

дигән нәтиҗәгә килә [15]. Мәкаләдә галим Г. Тукай иярченнәренең исемнәрен (Габдулла Харис, Габдерәшит Рамазанов, Кыям Юлдашев кебек яшь шагыйрь-шәкертләр) китерә.

Күл буе мәдрәсәсе шәкерте истәлекләрендә сакланган хатирә безгә аеруча кызык тоелды:

«Тукай шулай сөйләшеп утырган арада, күп уйлап тормыйча, шул сүз уңае белән тоткарсыз рәвештә тиз генә берәр кисәк шигырь эпиграмма язып куя яки телдән әйтеп ташлый торган булган. Шәкертләр бер шулай аңардан:

"Сез, Тукай абый, бу хәтле шигырь чыгарырга материалны кайдан табып, кайдан уйлап бетерәсез?" дип сораганнар. Тукай җавабында: "Чишмәдән суны ала торасың, аның урынына яңа су килә тора", – дигән». Бу истәлеккә Н. Исәнбәт аңлатма биргән: «Ягъни, илһам чишмәсе дә шуның кебек берне язуга икенчесе хәзер булып тора, дигәне» [15: 1]. Галим әлеге мәкаләсендә Г. Тукайның Күл буе шәкертләренә багышлап язылган һәм шәкертләр дәфтәрендә сакланып калгалаган берничә эпиграммасын китерә:

«Кабан күленә боз катса,
Шәкертләргә юл була.
Ике шәкерт хәтем чыкса,
Җиңгәчигә пул була».

Н. Исәнбәтнең бу текстка биргән шәрехләмәсе:

«Хәтем чыгу – үлгән кеше атына Коръән укып садака төшерү. Иске фикерле шәкертләр кәсебе. Пул – акча. Җиңгәчи – фахешханә тотучы, ягъни, фахешханәләргә шундый Коръән хәтем чыгып акча җыючы иске тип шәкертләр йөриләр, дигәне» [15: 1].

Н. Исәнбәт мәкаләсеннән тагын бер өзек китәресәбез килә:

«Галләм хәзрәт мәдрәсәсе
Кабан күле буенда,
Галләм хәзрәт шәкертләре
Көн дә "тәтәй" куенында».

Яки:

«Җиңгәчигә бар дип әйтсә бәлфараз иблис синә,
Бар вә ләкин саклана күр, ләкмәсен сифлис синә».

«Әйтәсе дә юк, бу соңгысында үзара гына әйтерлек дорфа сүз катышкан. Тышкы яктан ул тискәре мәгънәдә дорфарак шаяру кебек тоела. Ләкин шул ук вакытта бу сүзләр астында элекке Казанда татар җиңгәчиләренең, Прахуп-Махуп абыстайлар тоткан фахешханәләрнең начар авыру тарату урыны булуы бик катгый әйтелә һәм шуның белән шәкертләрне андый йортларга йөрергә өндәү түгел, киресенчә, кисәтү ята. Үткен, кыска итеп, шәкертләр теленчә, "бәлфараз"-лар кыстырып, пародия белән әйтелгән бу ике юлы белән дә тукайлык ачык, шунлык аныкы дип исәпләргә кирәк», – дип нәтиҗә ясый Н. Исәнбәт [15: 2].

Аерым мәкаләсендә галим Г. Тукай турында бер авыл ямщигы хатирәләренең Гали Рәхим тарафыннан язып алынган булуын ачыклый: «Бу хатирә (12 елларда булса кирәк) карандаш белән ике битле кәгазьгә язылып алынган, астында “ишетеп язып алучы” дигән сүз янында бик уратмалы-бормалы имза – “Мөхәммәд Г.” дигән хәрефләре таныла. Гали Рәхим булмак кирәк» [7: 2].

Бу хатирә үз вакытында цензура аркасында басылмыйча калган, ләкин Н. Исәнбәт башка фикердә булган: «Тукайның үз заманында ук телләрдә дастан булып ярымфольклор сурәтчәсенә әйләнә башлавын күрсәткән бу сөйләкне игълан итүне кирәк һәм тиешле таптым» [7: 2].

Н. Исәнбәт 1941 елда «Татар шигърияте антологиясе»н төзү эшендә катнаша, бу хезмәт Казанда һәм Мәскәүдә татар һәм рус телләрендә чыгарга тиеш була. «Красная Татария» газетасында [1] дөнья күргән мәгълүматка караганда, Антологиягә «Идегәй» халык эпосыннан да өзекләр кертелергә тиеш була (Татар шигърияте антологиясе, 1941). Бөек Ватан сугышы һәм ВКП(б) ҮКның 1944 елның 9 августындагы күрсәтмәсе бу планнарны сызып ташлый. Н. Исәнбәт исеме 1957 елда редколлегия составыннан юкка чыгарыла. Антологиягә аның шигырь текстлары гына кертелә [2: 427–438]. Моның сәбәбе «Идегәй» дастаны гына түгел, «Миркәй белән Айсылу» пьесасының басмага әзерләнгән версиясе өчен Н. Исәнбәтне пантюркист дип эзәрлекли башлау булгандыр, дип фаразларга да урын бар.

1979–1980 елларда «Ялкын» журналында инкыйлабка кадәр иҗат иткән «онытылган» шагыйрьләр – Дәрдемәнд, Нәҗиб Думави, Габденнасыйр Рахманколый, Сәгыйть Рәмиев һ. б.ның шигырьләре басыла, соңрак алар «Татар балалар поэзиясе антологиясе»нә кертелә (1980) [34]. Һәр шагыйрь турында галим кечкенә биографик белешмә әзерли.

Н. Исәнбәтнең хатларын барлаганда, текстология белән бәйле берничә хат таптык.

1975 елда Равил иптәшкә язылган хатында, мәсәлән, Н. Исәнбәт, Уфага барып, «архивка бикләнеп, Риза Фәхреддиннең басылмаган 2 том «Асар»ы белән танышып чыгуга ирештем», – дип, шатлыклы хәбәре белән уртаклаша [24].

Хатларның берсе 1979 елда Ташкентта яшәгән галим Җәвад Алмазның вафатына мөнәсәбәтле аның туганнарының кайгысын уртаклашып язылган. Хатта аның Җәвад Алмазга биргән бәяләмәсе игътибарга лаек:

«Һәм мин шушы көнгә кадәр бу тәэссефле зур югалтуның тәэсиреннән чыга алганым юк. Чөнки... Җәвад борынгы татар әдәбияты буенча безнең иң зур белгечебез, бердәнбер зур хәзерлекле җитешкән галимебез иде. Бердәнбер дим! Чөнки ул Казаннан киткәннән соң, безнең әдәбият тарихы бабында аның дәрәҗәсендә этрафлы һәм шуның белән бергә Шәрык телләрен дә белгән галимебез юк» [25: 1].

Галим аның туганнарына үзенең үтенечен җиткерә: «Җәвадның кулъязма гыйльми эшләре, мирасы кулыгызда калды. Аның мирасы

нәкъ менә академия филиалы өчен бик кирәк. Шунлыктан алар бу хакта әлбәттә, кызыксынырлар. Һәм сезгә мөрәҗәгать тә итәрләр дип уйлыйм, бәлки, Җәвадның васыятьнамәсе дә бардыр.

Кыскасы, галимнең үзе үләр, аты калыр дигәндәй, аның эшләре югалмас, дигән өметтә калабыз» [25: 2].

Галим Җ. Алмазның апасы Мөгаззәмә ханымнан аның басылган хезмәтләрен җыеп, библиографик күрсәткечләр биреп, «Казан утлары» редакциясенә җибәрүен үтенә [25: 2].

Шул рәвешле, үз вакытының әйдәп баручы текстологларының берсе булган Н. Исәнбәтнең әлеге өлкәдәге роле түбәндәгеләр белән билгеләнә: татар текстологиясе аеруча актив формалашкан 1920–1980 еллар дәвамында ул археологик, текстологик, шәрехләүләр эшчәнлегенең үзәгендә кайный, икенчедән, күп мәсьәләләргә (Г. Тукай шигърияте һәм чәчмә әсәрләренең текстологиясе, «онытылган» мирасны кайтару һ. б.) һәм, текстологик проблемаларга (атрибуция һәм әсәрнең язылу вакытын билгеләү, әдәби әсәрләрнең иҗат ителү тарихы, әдәби текстларның цензура проблемасы) беренче булып тотынып, аларны хәл итүгә зур өлеш кертә.

Н. Исәнбәт үзенең хезмәтләрендә текстологиянең археография, палеография һәм әдәби чыганаклар белеме белән тыгыз бәйләнеше булуын ассызыклый.

Н. Исәнбәтнең фәнни мирасы аны милли әдәбият гыйлемендә мәдәни-тарихи мәктәпнең (әдәби әсәрне «кыйммәтле тарихи документ» итеп ассызыклый һәм әдәбиятны җәмгыятьнең тарихи үсеше белән бәйле тарихи процесс итеп аңлата торган мәктәп) лаеклы вәкиле итеп тану мөмкинлеге бирә, шулай ук ул, тикшерелә торган чорның социаль-сәяси тарихын өйрәнгәндә, язучының даирәсен дә исәпкә ала торган биографик ысул тарафдары да була.

Тукайчы Н. Исәнбәт шагыйрьнең кайбер әсәрләренең «әдәби тарихы»н ачыклау өлкәсендә мөһим ачышлар ясый: аның авторлыгын ачыклый, әдәби реминисценцияләр, теге яки бу әдәби фикернең «тышкы этәргеч»ләрен, шулай ук автор фикеренең үсеш процессын күрсәтү максаты белән, Г. Тукай иҗат иткән әсәрләрнең язылу тарихын ачыклый.

Галим, Г. Тукай басмаларындагы җитди кимчелекләрне барлап чыгып, академик басмаларда аларны төзәтү юлларын күрсәтә. Басмадагы текстларны лингво-стилистик тикшерү барышында Н. Исәнбәт зур аналитик эш башкара. Ул кимчелекләрнең классификациясен төзеп бирә: шигырь калыбын һәм ритмын бозу, бер сүзне икенче сүз белән алыштыру, тыныш билгеләрен ялгыш кую, орфографик хаталар, морфологик хаталар, ялгыш аңлатмалар, хронологик хаталар һ. б. Галим китергән дәлилләрнең барысы да диярлек нигезле һәм ышандыра. Н. Исәнбәт шагыйрьнең мирасын халкыбызга кайтару эшенә зур өлеш кертә. Тәҗрибәле галимнең фикерләре академик басмаларның сыйфатын күтәрүгә ярдәм итә. Г. Тукайның моңарчы чык-

кан җыентыкларына кермәгән кайбер шигырьләрен барлап, авторлыгын дәлилләп, әсәр язу тарихларын билгеләп чыга.

Археографик эзләнүләре нәтиҗәсендә байтак борынгы кульязмалар табып, Н. Исәнбәт бай шәхси китапханә туплый. Галим Казан ханлыгы чоры шагыйре Мәхмүд углы Мөхәммәдьярның «Нуры содур» поэмасын беренче булып таба һәм шагыйрь тормышы һәм иҗаты турында зур мәкалә бастырып чыгара (текстларның авторын билгели, ул вакыттагы тарихи шартларга анализ бирә, әсәрнең төзелешен һәм телен ачыклый, өзекләр китерә) .

Н. Исәнбәтнең фольклор текстологиясе өлкәсендә эшләгән хезмәтләре шулай ук актуальлеген югалтмаган. Ул, фольклор текстологы буларак, җыйнаучы, кәгазьгә күчереп язучы, интерпретатор да була, фольклор текстларын басмага әзерләгәндә, танып белүче, тикшеренүче, аңлатмалар бирүче вазифаларын да башкара. Фольклорчы Нәкый Исәнбәт игезәкләр Юрий һәм Борис Соколовлар һәм Марк Азадовскийлар мәктәбенә таянып формалаша. Галим берничә җыючы тапкан текстларны чагыштыру өлкәсендә активлык күрсәтә. Җыйнама текстларны басмага әзерләгәндә, Н. Исәнбәт беренчел чыганаклар белән мөмкин кадәр сак эш итә, аның текстка төзәтмәләр кертүе даими кулланылган эпитетларны, чагыштыруларны һ. б. ны торгызуга яисә хаталы интерпретацияләрне төзәтүгә, төгәлсезлекләрдән котылуга юнәлтелгән була. Җыйнама текстны төзегәндә, галим эшнең беренче этабында төрле укылышлы текстларны битләп чагыштыру алымына мөрәҗәгать итә, аннан соң гына, шуларга нигезләнеп, үз вариантын әзерли. Без Нәкый Исәнбәтнең «тарихи-фольклор текстологиясе»нә (Т.Г. Иванова тәкъдим иткән төшенчә) керткән өлешен алга таба монография дәрәҗәсендә өйрәнүгә лаек дип саныйбыз.

Әдәбият

1. Антология татарской поэзии // Красная Татария. 1941. 3 апр.

2. Антология татарской поэзии. Казань: Таткнигоиздат, 1957. 606 с.

3. *Бахтина В.А.* Фольклористическая школа братьев Соколовых (Достоинство и превратности научного знания). М. : Наследие, 2000. 336 с.

4. *Ганиев Ф.* Әдипнең татар тел белеме өлкәсендәге эшчәнлеге // Әдип һәм галим. Казан: Татар. кит. нәшр., 1969. Б. 74–86.

5. Әйдә җырлыйк!: (Революция чорында халык җырлары) / җыючысы Н. Исәнбәт. Казан: Татиздат, 1928. 40 б.

6. *Исанбет Н.С.* Мое первое путешествие в Заказанье: «Наводнение в Ура» // Tatarica. 2023. №2 (21). Б. 79–101. URL: https://doi.org/10.26907/2311-2042-2023-21-2-79-101 (мөрәҗәгать итү көне: 22.08.2025).

7. *Исәнбәт Н.* Габдулла Тукай турында бер авыл йәмшегенең хатирәләре // Нәкый Исәнбәтнең шәхси архивы. 3 кгз.

8. Исәнбәт Н. «Коңгыр бога» көе: тарих тамырлары һәм поэтика төрки халыклар мәдәнияте контекстында // Tatarica. 2023. №1 (20). С. 32–43. URL: https://doi.org/10.26907/2311-2042-2023-20-1-32-43 (мөрәҗәгать итү көне: 22.08.2025).

9. *Исәнбәт Н.* «Биш къаф» // Нәкый Исәнбәтнең шәхси архивы. 2 кгз.

10. *Исәнбәт Н.* Бер татар авылының моннан йөз ел элек язылган җыр-көйләре // Казан утлары. 1966. № 11. Б. 141–151.

11. *Исәнбәт Н.* Бөек шагыйрь Фирдәүси // Совет әдәбияты. 1934. № 10. Б. 31–38.

12. *Исәнбәт Н.* Бу шигырьнең шагыйрәсе кем?: XVIII гасыр татар поэзиясе үрнәкләреннән // Казан утлары. 1967. № 1. Б. 147–148.

13. *Исәнбәт Н.* Тукайның мәгълүм булмаган бер шигыре һәм Мәхмүт Дулат-Али хакында // Казан утлары. 1976. № 4. Б. 128–135.

14. *Исәнбәт Н.* Казан ханлыгы әдәбиятыннан Мөхәммәдьяр Мәхмүд углы әсәрләре // Совет әдәбияты. 1942. № 9, 10.

15. *Исәнбәт Н.* Тукай дип кулда йөргән кайбер шигырьләр // Нәкый Исәнбәтнең шәхси архивы. 2 кгз.

16. *Исәнбәт Н.* Тукай иҗаты: доклад // Нәкый Исәнбәтнең шәхси архивы. 1946. 21 кгз.

17. *Исәнбәт Н.* Тукайның әлегәчә игълан ителмәгән бер шигыре // Казан утлары. 1969. № 4. Б. 128–132.

18. *Исәнбәт Н.* Тукайның моңарчы чыккан җыентыкларына кермәгән кайбер шигырьләре // Казан утлары. 1966. 24–126 б.

19. *Исәнбәт Н.* Тукайның прозасы // Совет әдәбияты 1949. № 7. Б. 102–107.

20. *Исәнбәт Н.* Тукайның соңгы басмасы турында // Совет әдәбияты. 1945. № 5. Б. 59–73.

21. *Исәнбәт Н.* Чыгтай һәм аңа карата Тукайның сатиралары // Нәкый Исәнбәтнең шәхси архивы. 8 кгз.

22. *Миңнуллина Ф.* Исәнбәт Нәкый (Закиров Әхмәтнәкый Сиражетдин улы, 1899–1992) // Габдулла Тукай: Энциклопедия / [баш. ред. З.З. Рәмиев] Казан: Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты 2016. 294–295 б.

23. Нәкый Исәнбәт / [төз. М. Хәбетдинова]. Казан: Җыен, 2021. 736 с.

24. Нәкый Исәнбәтнең Сәйфи Кудашка язган хатыннан // Нәкый Исәнбәтнең шәхси архивы. 8–20 декабрь, 1972 ел. 16 кгз.

25. Нәкый Исәнбәтнең Җәвад Алмаз туганнарына язган хаты // Нәкый Исәнбәтнең шәхси архивы. 29 май, 1979 ел. 2 кгз.

26. Нәкый Исәнбәтнең Равил иптәшкә язган җаваб хаты // Нәкый Исәнбәтнең шәхси архивы. 1975 ел. 9 кгз.

27. Нәкый Исәнбәтнең Сәйфи Кудашка язган хатыннан // Нәкый Исәнбәтнең шәхси архивы. Декабрь. 1980 ел. 2 кгз.

28. *Ногман М.* Татар телендә кулъязма газета-журналлар тарихыннан // Совет әдәбияты. 1958. № 8. 109–115 б.

29. Письмо М. К. Азадовского Ю. М. Соколову от 14 сентября 1926 г // Из истории русской фольклористики. Л. : Наука, Ленинград. отд-ние, 1978. С. 199–274.

30. *Рамеев З. З.* Текстология // Татарская энциклопедия: в 6 т. 5 т. Казань: Институт татарской энциклопедии, 2010. С. 609.

31. *Рамеев З. З.* Текстология татарской литературы начала XX века. Казань: Алма-Лит, 2008. 185 с.

32. *Рәмиев З.* Тукай һәм замандаш әдипләр: «Габдулла Тукай» энциклопедик сүзлек-белешмәсенә материаллар. Казан: ТаРИХ, 2004. 111 б.

33. Сүз табучы Сукыр Фәррах әңгәмәләре: [Н. Исәнбәтнең «Фәррах җырлары турында» дигән мәкаләсе белән]. Уфа: «Башкнига» һәм Башнаркомпрос нәшере, 1928. 32 б.

34. Татар балалар поэзиясе антологиясе. Казан: Татар. кит. нәшр, 1980. 368 б.

35. *Урманче Ф.* Народный эпос «Идегей». Казань: Фэн, 1999. 200 с.

36. *Усманов М.* О трагедиях эпоса и трагедиях людских // Идегей: татарский народный эпос. Казань: Татар. кн. изд-во, 1990. С. 247–254.

37. Фидакарьлек: [Н. Исәнбәтнең яшь язучылар сорауларына җаваплары] / әңгәмәне Җ. Миңнуллин язып барды // Казан утлары. 1985. № 3. Б. 177–179.

38. *Хабутдинова М. М.* Наки Исанбет – исследователь-текстолог и комментатор // XXXVIII International Symposium International Scientific Symposium "Turkish Peoples: Common Heritage and Values. Andijan / Uzbekistan (29.05.2023). ANKARA. P. 119–121.

39. *Хабутдинова М. М.* Наки Исанбет и Габдулла Тукай // Габдулла Тукай в культурном пространстве XX–XXI вв.: Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 135-летию со дня рождения классика татарской литературы Г. Тукая. Казань: ИЯЛИ, 2021. С. 339–342.

40. *Хабутдинова М. М.* Вклад Наки Исанбета в изучение Золотой Орды // Золотоордынское обозрение. 2023. Т. 11, №1. С. 181–201. DOI: 10.22378 /2313-6197.2023-11-1.181-201 EDN: NZKGGK

41. *Хабутдинова М. М.* Из истории первого сводного текста башкирского народного эпоса «Идукай и Мурадым» // Золотоордынское обозрение. 2024. Т. 12, No 4. С. 943–969. DOI: 10.22378/2313-6197.2024-12-4.943-969 EDN: YLGTPW.

42. *Чистов К.В.* Современные проблемы текстологии русского фольклора. М.: [Б. и.], 1963. 45 с.

43. *Юзиев Н. Г.* Әдәбият чыганаклары белеме. Казан: Фән, 1998. 175 б.

Мәкалә Татарстан Республикасы Министрлар Кабинеты
16.07.2024 ел № 565 Карары нигезендә Татарстан Республикасы
Фәннәр академиясе ярдәмендә әзерләнде.

Статья подготовлена при поддержке Академии наук РТ
по Постановлению КМ РТ № 565 от 16.07.2024.

Хәбетдинова Миләүшә Мөхәммәтҗан кызы,
филология фәннәре кандидаты, Казан федераль университеты
Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының
татар әдәбияты кафедрасы доценты,
Туган телләр һәм мәдәниятләр өлкәсендә стратегик тикшеренүләр
фәнни белем бирү үзәгенең өлкән фәнни хезмәткәре

Хабутдинова Милеуша Мухаметзяновна,
кандидат филологических наук, доцент кафедры татарской литературы
Института филологии и межкультурной коммуникации,
старший научный сотрудник НОЦ стратегических исследований
в области родных языков и культур Казанского федерального
университета

mileuscha@mail.ru